

8. М. Драгоманов Про волю віри. – ІРВІНГТОН: В-во "КИРИЛО-МЕТОДІВСЬКОГО БРАТСТВА", 1974. – С.8.
9. Там само.
10. Скакун О.Ф. Драгоманов как политический мыслитель: Монографія. – Х.: Основа, 1993. – С.58.

Нікітін Ю.О.
Сумський державний педагогічний університет
імені А.С.Макаренка,
Тицький С.І.
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

**ЕВОЛЮЦІЯ МІСТ І МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
КИЇВСЬКОЇ ТА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 60-70 РОКИ ХІХ СТ.
(За матеріалами ревізії сенатора ОО. Половцова)**

У вітчизняній історіографії існує незначна, але стійка, традиція вивчення еволюції етносоціальної структури українського суспільства в цілому і міської її складової. У 2-й половині ХІХ ст. цією проблематикою займалися М.Домонович, П.Чубинський, І.Толмачов, А.Русов та ін. У ХХ ст. в цій сфері вели дослідження М.Тращевський, А.Гуменюк, Т.Риндзюньський, С.Кулінська, О. Солошенко, В.Наулко, Л.Іванов та ін. Однак порівняльний історичний аналіз міжрегіональних особливостей цього процесу та впливу на нього міської реформи 1870 р. немає.

Буржуазно-бюрократичні реформи 1959-1981 рр. частково законодавчо забезпечили перехід Російської імперії від феодалізму до буржуазного ладу. Однак, проводячи реформи царизм намагався зберегти свою владу і панівні позиції дворянства в суспільстві. Готуючись під тиском життя до нового етапу реформ, Олександр II санкціонував сенаторські ревізії 9 губерній імперії. Київську та Чернігівську губернії у 1880-1881 рр. ревізував сенатор О.О. Половцов. Комісія сенатора збрала важливі матеріали стосовно місцевого життя. Значний масив їх висвітлював еволюцію міст і міського населення в умовах реформ.

Стратегічне положення Київської губернії обумовило підвищений інтерес до неї з боку уряду. Тому царська адміністрація підтримувала як переселенців, що прибували на Київщину з Великої Росії та інших регіонів України, великоросійський капітал, котрі, головним чином, концентрувалися у містах і промислових поселеннях. Зростання населення міст прискорюється.

Безумовним лідером тут був Київ, число мешканців якого в 70-х рр. у порівнянні з початком 60-х зросло більше ніж у 2 рази. 1855 року у місті було 55598 мешканців, 1863 року – 68,4 тис., 1874 року – 124884, 1888 року – 183640. Населення Києва за станами у 1855 р. складалося на 1,76% з дворян, 2,74% духовенства, 5,77% чиновників, 48,33% почесних громадян, купців і міщан, 31% військовослужбовців, 8% відставних військових, 0,6% іноземців (селян офіційно не було). У 1888 році серед мешканців Києва було 8,77% дворян, 0,73% духовенства, 54,1% почесних громадян, купців і міщан, 22,94% селян, 11,23% військовослужбовців, 1,65% іноземців тощо. Київ став більш багатоетнічним. 1874 року тут мешкали представники понад 35 націй і народностей.

Населення у повітових містах та містечках збільшувалося повільніше, через, переважно, відсутність великих підприємств. Окремі з них, Бердів тощо, залишалися регіональними торгівельними центрами.

У Чернігівській губернії темпи зростання міського населення були значно повільніші. Історично склалось, що цей край мав яскраво виражену сільськогосподарську спеціалізацію, яка не змінилась і в результаті реформ. Губернське місто у 1879 р. налічувало приблизно 17 тисяч мешканців, а центр ярмаркової торгівлі Ніжин майже 32 тис. Отже Чернігів продовжував виконувати головним чином роль адміністративного та культурного центру регіону. Переважна ж більшість інших повітових міст нагадувала великі села і в тому числі за кількістю населення (Городня – 2391 чол.). Аналогічна ситуація спостерігалась і в містечках. Губернія характеризувалась невеликою кількістю підприємств, що займались переробкою сільськогосподарської продукції.

Соціальний склад населення в містах двох губерній був схожий (міщани, привілейовані, селяни, козаки, купці), але співвідношення різнилося. У Чернігові міщани на відміну від Києва складали більше половини мешканців (відповідно 55,7% і 32,5%). 80-90% населення повітових міст обох губерній також припадало на міщан. Найменшими категоріями міських жителів були особи привілейованих станів та купецтво. Серед мешканців містечок на Київщині та Чернігівщині переважали селяни і козаки (80-90%). Місцеві чиновники відмічали так звані інші стани серед міського населення. Відсоток цієї групи інколи досягав 27,2% від загальної кількості населення (Київ). Всі ці факти підтверджували стійки міграційні процеси того часу (в бік міст) і початок формування нових соціальних груп населення, що були притаманні капіталізму. Новизну цих процесів підтверджує той факт, що чиновники ще не виділяли робітників при переписах в окремі групи.

Склад населення за віросповіданнями на Київщині та Чернігівщині мав подібний характер. Переважали серед мешканців міст представники трьох конфесій: православні, іудеї та католики. Спостерігались лише окремі відсоткові коливання. Так, якщо у Києві та Чернігові приблизно однакові відсоткові показники кількості православних (77,7% і 61,8%), то у повітових містах були певні особливості. Серед мешканців повітових міст Київської губернії іудеї становили майже половину населення, а в окремих навіть більше (Бердичів – 86,1%, Умань – 72%). На Чернігівщині ж іудеї у повітових містах складали трохи більше $\frac{1}{4}$ населення. Місцеву адміністрацію турбувало швидке збільшення єврейського населення та його вплив на торгівлю в губерніях. Особливістю Чернігівської губернії був значний відсоток старообрядців в окремих повітів.

Зібрані матеріали дають підстави констатувати низький рівень освіти мешканців міст. Переважна їх частина мала початкову освіту або взагалі не вміла читати і писати. Найбільший відсоток писемних та осіб з вищою і середньою освітою припадав на католиків. У православних та іудеїв він був практично однаковим.

Місцева адміністрація і ревізори, що перевіряли губернії відмічали незначний відсоток міського населення, який мав право участі у виборах до місцевих органів самоврядування (Київщина – 8,8%, Чернігівська – 10,4%). В обох губерніях відмічалась певна зворотня закономірність: чим більшим було населення міста, тим менший його відсоток мав право участі у виборах і навпаки. Серед виборців переважали представники непривілейованих станів. Їх кількість в губерніях досягала 80%. Лише у Києві та Чернігові представники привілейованих станів складали більшість (відповідно 38,7% і 48,1%). Лідуюче місце серед непривілейованих виборців займали міщани. Саме міщани-домовласники і відігравали вирішальну роль на міських виборах. Вони сплачували на користь міста копійки і часто не могли або не хотіли займатись вирішенням міських проблем. Погіршував ситуацію те, що переважна більшість виборців у губерніях були неписемні або вміли лише читати і писати. Їх кількість інколи сягала 80%.

Не реалізувались плани урядовців і в питанні співвідношення між виборцями різних розрядів. Виборці I і II розрядів навіть разом поступались чисельністю виборцям III розряду. На думку місцевих чиновників, це вимагало виправлення виборчого закону, бо більш заможні платники податків і особи привілейованих звань та станів з купецтвом залишались у меншості і не мали можливості домінувати у виборах гласних і в діяльності органів самоврядування. Переважання міщан-домовласників серед виборців і гласних

певною мірою впливало на формування пасивності з боку виборців вищих розрядів.

Чиновництво було стурбоване й тим, що серед виборців і гласних значний відсоток (в середньому 1/3) складали євреї.

Такий розподіл сил вступав у протиріччя з великодержавною політикою царського уряду. Все це разом впливало на ефективність новостворених структур. Домінуюча неосвічена більшість часто ставала зручною іграшкою у різноманітних махінаціях зацікавлених груп. Велика кількість порушень, що допускались при обранні гласних та посадових осіб лише підтверджують цю думку.

Наслідком такого становища стали часті факти неявки виборців на збори (79,9% по Київській губернії), їх перенесення, втрата інтересу до виборів з боку виборців I і II розрядів (Київська губернія – 67,5% і 33,4%), створення не дієздатних міських структур та бездіяльність міських дум і комісій (не виконувались або не були розроблені правила звітності та вимоги до обраних посадовців). Для двох губерній були характерні факти, коли обрані посадові особи лише перетворювали свої пости на прибуткові місця. Серед них процвітало хабарництво, а справи міста часто відходили на другий план.

Всі ці явища в більшій або меншій мірі були відомі губернській адміністрації, що виступала з різними скаргами або пропозиціями відносно вдосконалення прийнятого міського положення. На думку чиновників необхідно було змінити в першу чергу виборчу систему, щоб вона дала представникам привілейованих станів і купецтву контролювати та впливати на міське життя.

Таким чином, матеріали ревізії Київської та Чернігівської губерній відзначали зрушення, які відбувались в містах в пореформений період та певні недоліки міського самоврядування. Частина побажань та пропозицій ввійшли до проектів місцевого управління, розроблених відповідною комісією. Ця комісія пропонувала: ввести в малих непромислових містах Положення спільне для них та сіл; заборонити цеховий устрій для ліквідації ремісників як стану; вести боротьбу з фіктивними цензами, що зменшить кількість торговців в міському управленні; для поліпшення якості самоуправління містами запровадити певний освітній ценз для головних і посадових осіб; боротися з затягуванням виборів гласних та існуючими порушеннями, що мали місце, шляхом поділу міста на виборчі ділянки або обирання гласних з урахуванням інтересів окремих верств населення; міський голова повинен керувати управою і сприяти співпраці управи та думи; краще розподіляти обов'язки між управою та думою, а також між членами управи; запровадити дієвий контроль

за діяльністю членів управи; гласних, що не з'являлись на засідання, вважати такими, що добровільно склали свої обов'язки.

Отже, підсумовуючи розвиток міст та містечок Київської та Чернігівської губерній у 60-70-х рр. XIX ст., необхідно відмітити, що в результаті реформ і під впливом буржуазних відносин вони стають на шлях ломки старої феодальної структури міст та формування нових класів. Однак, регіональні та історичні особливості губерній вплинули на темпи буржуазно-індустріальних перетворень.

Невдоволення монархічної чиновної бюрократії наслідками реформи 1870 р. та загальним напрямком еволюції суспільно-економічного і громадсько-політичного життя міст Імперії реалізувалися у новому міському Положенні 1892 р.

Як ми з'ясували, проблеми відповідності адміністративних реформ об'єктивними потребам суспільства, короткострокових і довгострокових наслідків таких реформ є надзвичайно важливими. Складність і неоднозначність відповідного історичного досвіду українства вимагає подальших додаткових досліджень, як комплексних, у всеукраїнському масштабі, так і на регіональному рівні. Особливо в світлі розпочатої в Україні реформи місцевого управління.

Література

1. Центральний державний історичний архів України, м.Київ. – Ф.422. – оп. 47. – Спр.67.
2. Російська національна бібліотека ім. М.Є.Салтикова-Щедріна. – Ф.600. – Спр.823, 940, 942, 949, 952, 960, 1119, 1345, 1656 – 1657, 1725, 1674.
3. Історія Києва. У трьох томах, чотирьох книгах. Т.2. Київ доби пізнього феодалізму і капіталізму. – К.: Наукова думка, 1984. – С.126, 195 – 197.
4. Половцев А.А. Извлечение из всеподданейшего отчета по ревизии Киевской губернии. – СПб, 1882, – 503 с.

*Орловська В.В.
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова*

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА ПАРИЗЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ 1919-20 РР.

Серед міжнародних проблем першорядного значення, висунутих на перший план подіями нашої епохи, проблема національних меншин займає